

سیر تحول معراج نگاری حضرت محمد

(از عصر ایلخانی تا عصر صفویه)

دکتر اصغر جوانی

بهار ۱۳۹۷

سرشناسه	: جوانی، اصغر، ۱۳۳۹ -
عنوان و نام پدیدآور	: سیر تحول معراج نگاری حضرت محمد(ص) (از عصر ایلخانی تا عصر صفویه) / اصغر جوانی.
مشخصات نشر	: نجف آباد: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف آباد، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۱۳۸ ص.: مصور(رنگی).
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۱۰-۴۹۸۰-۷
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: ۳۲۳۱۷۹۱
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۱۱۹ - ۱۲۵: همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: محمد(ص)، پیامبر اسلام، ۵۳ قبل از هجرت - ۱۱ق. -- تصویرها
موضوع	: Muhammad, Prophet, d. ۶۳۲-- Illustraitons
موضوع	: محمد(ص)، پیامبر اسلام، ۵۳ قبل از هجرت - ۱۱ق. -- شمایل
موضوع	: Muhammad, Prophet, d. ۶۳۲-- Icon
موضوع	: معراج در هنر
موضوع	: Mi'raj -- In art*
موضوع	: نقاشی اسلامی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۷ - ۱۲ق. -- زمینه و موضوع
موضوع	: Islamic painting -- Iran -- History -- ۱۳th century -- Themes, motives
شناسه افزوده	: دانشگاه آزاد اسلامی. واحد نجف آباد
رده بندی کنگره	: ND۱۴۵۲ ۹ الف/ج ۱۳۹۶
رده بندی دیویی	: ۷۵۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۶۷۸۹

نام کتاب: سیر تحول معراج نگاری حضرت محمد(ص) (از عصر ایلخانی تا عصر صفویه)

مؤلف: دکتر اصغر جوانی

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد

ناظر فنی: سید محسن کاظمی

صفحه آرای: محمدحسین جزینی

نوبت چاپ و سال انتشار: چاپ اول، ۱۳۹۷

شمارگان: ۲۰۰۰ جلد

قیمت: ۳۹۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۰-۴۹۸۰-۷

چاپ و صحافی: کنکاش

نشانی: اصفهان، نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، مرکز انتشارات، تلفن: ۰۳۱۴۲۲۹۱۱۱۰

حق چاپ برای ناشر محفوظ است. www.iaunnashr.ir

فهرست مطالب

۷	مقدمه:
۱۱	فصل اول: مبانی نظری (چستی و آونگی معراج حضرت رسول اکرم (ص))
۱۲	۱-۱. چستی و چگونگی معراج حضرت رسول اکرم (ص)
۱۲	۲-۱. تعریف معراج
۱۳	۳-۱. قرآن و معراج
۱۴	۴-۱. معراج و حدیث
۱۶	۵-۱. جسمانی یا روحانی بودن معراج پیامبر (ص)
۱۸	۶-۱. معراج در ادیان
۱۹	۷-۱. معراج در ادبیات
۲۴	۸-۱. روایت معراج (ابوبکر عتیق نیشابوری، ابوعلی سینا و علامه طباطبائی)
۳۵	فصل دوم: تصویر پیامبر اسلام در نقاشی ایرانی
۳۶	۱-۲. تصاویر حضرت محمد در منابع اولیه اسلام
۵۷	فصل سوم: معراج نگاری پیامبر (ص) و سیر تحول آن
۵۸	مقدمه
۵۹	۱-۳. عناصر تصویری در معراج نگاری حضرت محمد
۵۹	۱-۱-۳. پیامبر (ص)
۶۱	۲-۱-۳. جبریل یا فرشته راهنما
۶۳	۳-۱-۳. براق
۶۶	۴-۱-۳. هاله تقدس و شعله‌های نور

- ۶۷..... ۵-۱-۳ آسمان
- ۶۸..... ۶-۱-۳ جهت نشانه شناختی
- ۶۹..... ۲-۳ معراج نگاری از عصر ایلخانی تا صفوی
- ۶۹..... ۱-۲-۳ نگاره معراج، نسخه جامع التواریخ رشیدالدین، ایلخانان
- ۷۱..... ۲-۲-۳ معراج نامه احمد موسی
- ۷۳..... ۴-۷-۳ معراج نامه میر حیدر(شاهرخی)، تیموریان، هرات
- ۷۷..... ۵-۲-۳ نگاره معراج (نسخه مهر و مشتری، تیموری، تبریز)
- ۷۷..... ۶-۲-۳ نگاره معراج (نسخه خطی خاوران نامه، شیراز)
- ۷۹..... ۳-۳ معراج نگاره عصر صفوی (انقلاب معراج نگاری)
- ۸۴..... ۱-۳-۳ نگاره معراج (نسخه خطی خمسه نظامی)
- ۸۶..... ۲-۳-۳ نگاره معراج (نسخه خطی هفت اورنگ جامی)
- ۸۷..... ۳-۳-۳ نگاره معراج فالنامه به اسبی (مواجهه امامت و ولایت)
- ۸۹..... ۵-۳-۳ نگاره معراج در نسخه خطی قصص الانبیاء ابواسحاق نیشابوری
- ۹۰..... پایان سخن و تصاویر معنوی در اعترافات روحانی و مرداماد
- ۹۹..... نگاره‌های معراج حضرت محمد(ص)
- ۱۳۳..... فهرست منابع

مقدمه:

موضوع معراج حضرت محمد (ص) در تاریخ، فرهنگ، هنر و تمدن اسلامی همواره مورد توجه و بحث مفسران، متکلمان، محدثان، حکیمان، مفسران، عارفان، نقاشان قرار گرفته است. آستانه این توجه به اندازه‌ای است که بعضی، شرح، تفسیر و مصور سازی واقعه معراج را در حدود تکلیف دینی خود پنداشته و گویی آن را به عنوان عبادتی خالص گرامی داشته‌اند و از موضوع آثاری بدیع و ارزشمند خلق کرده‌اند.

واقعه معراج پیامبر اسلام به آسمان‌ها، در بین هنرمندان ایرانی به عنوان یک باور دینی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. آن‌ها به استاد آیات قرآن مجید (بنی اسرائیل: ۹۱؛ نهم: ۱۰-۵)، روایت‌ها و تفاسیر، به خلق آثار منثور، منظوم و تصویرگری صحنه‌هایی از این واقعه پرداخته‌اند.

از نسخه‌های مصور خطی که به طور کامل به موضوع معراج پیامبر پرداخته است و انتقال تصویری صحنه‌های این واقعه و عبور پیامبر از مکان‌های مبارک تا صدره‌المنتهی را مبتنی بر آیات قرآن، روایت‌های امامان، صحابه پیامبر و مفسران مانند ابوعلی سینا (رساله معراجیه حسین بن عبدالله بن حسن بن علی بن سینای بلخی بخاری ملقب به شیخ الرئيس و مشهور به ابوعلی سینا (۳۷۰هـ/۹۸۰م-۴۲۸هـ/۱۰۳۷م) (که مدتی مدید مورد استناد محققانی چون: خواجه نصیرالدین طوسی، رشیدالدین فضل‌الله همدانی بود و به سبب توجه فارسی زبانان به آن در نخستین دهه از سده هشتم به همت شمس الدین ابراهیم ابرقوهی تحریر شرح گونه شده است). (ابوعلی سینا، ۱۳۶۵: ۹)، ابوبکر عتیق نیشابوری، رشیدالدین میبدی، ابوالفتح رازی، معراج نامه مروزی، قشیری و ابن عباس را قصد داشته‌اند، عبارتند از: معراج نامه احمد موسی (مصور شده در اوایل قرن هشتم هجری در عصر ایلخانی به ظن قوی به قلم احمد موسی از نقاشان چیره دست این دوره مصور شده است)، معراج نامه مصور میر حیدر مربوط به عصر تیموری و حمایت شاهرخ در هرات به سال ۸۴۰هـ که ۶۱ نگاره از صحنه‌های مختلف معراج

پیامبر اسلام از ابتدا تا صدرالمنتهی مصور شده است. همچنین تک نگاره های منفرد در نسخه های مصور از عصر ایلخانی تا عصر صفوی مانند: جامع التواریخ رشیدالدین فضل الله همدانی، ختمه نظامی، مهر و مشتری، یوسف و زلیخا جامی، خاوران نامه ابن حسام خوسفی بیرجندی، هفت اورنگ جامی، حیرت الابرار، فالنامه تهماسبی، قصص الانبیاء اسحاق نیشابوری نیز این واقعه را مصور نموده اند.

قلمرو زیبایی شناسی آثار اشاره شده همانند بیشتر آثار هنری مکاتب مختلف نقاشی ایرانی، از دو وجهه زیبایی محسوس و معقول برخوردار است. به عبارتی، در نقاشی ایرانی نگاهی ممتاز به معماری فرم، رنگ، ساختار و فنون و دیگری به مضمون و محتوا شده است، مصوران اغلب تلاش می کنند از رهگذر تجربه های معنوی حکما و عرفا عالم معقول را به عالم محسوس مبدل کنند و از درهم آمیزی این دو مؤلفه به بهترین رهیافت های بیانی و زیبایی دست یابند. این رهیافت ها از زمانی به زمانی دیگر، از مکتبی به مکتبی دیگر و از هنرمندی به هنرمندی دیگر با توجه به مؤلفه های زمانی، مکانی، اجتماعی، سیاسی و اندیشه ای متفاوت و همواره خلاق و بدیع بوده است.

بنابراین نقاشی ایرانی و معراج نقاری در بیشتر موارد به دنبال بیان، از طریق اندیشه های معنوی و مادی و برقراری تعادل بین این دو است. این بیان کن است در تمام دوره ها و مکاتب و در بین تمام هنرمندان و نمونه های موجود یکسان نباشد. نظام این نوع زیبایی را حوزة رنگ، فرم، ساختار و فضا به گونه ای است که با تکیه بر جهان معنوی آن را دریافت می کنند و در قلمرو زیبایی محسوس، سعی می کنند به شیوه های مختلف آن را متجلی سازند.

زیبایی و درخشش رنگ ها در نقاشی ایرانی و به ویژه معراج نقاری در درجه اول به خاطر تعامل بین جهان معقول (تجربه های معنوی) و جهان محسوس است و در درجه دوم در تجربه به کارگیری آن ها در حوزه عمل است که هیچ سایه ای برای تیره کردن مایه های خالص رنگ ها وجود ندارد، این امر ناشی از کاربرد کامل درخشان ترین رنگ ها است؛ رنگ هایی که نقاش می داند چگونه بر آن ها مدیریت فنی و هنری (محسوس) کند و از آن ها فضایی هماهنگ، منظم و با تناسب بیافریند.

با توجه به این ویژگی کلی و عوامل دیگری که تحقیقات و مطالعات جداگانه و بیشتری را می طلبد به قول لورنس بینون، ایران در مقاطع مختلف تاریخی: «به هنر جهانی نوعی نقاشی عرضه داشت که دارای ویژگی های منحصر به فرد و در نوع خود ممتاز است» (۱۳۶۷: ۲۰). با این وجود، بررسی علمی و مطالعه نگاره های مرتبط با واقعه معراج حضرت محمد با رویکردهای مختلف تاریخی، زیبایی شناسی، نشانه شناسی، شمایل شناسی، صورت گرایی، معنا شناسی، سبک شناسی و دیگر رویکردهای معتبر علمی قابل توجه و ضروری به نظر می رسد. هرچند از حدود یک صدسال قبل مطالعات، تاریخی و توصیفی و تحلیلی در خصوص نقاشی ایرانی به طور عام

توسط محققین داخلی و به ویژه خارجی انجام گرفته است اما در ده‌های اخیر این مطالعات فراتر از سطوح ذکر شده به نقد و تحلیل نقاشی ایرانی پرداخته است.

در این کتاب سعی شده است تا به بررسی تعدادی از نگاره‌های مهم معراج حضرت محمد متعلق به عصر ایلخانی تا عصر صفویه، با هدف شناخت سیر تحول آن‌ها، متناسب با برخی از مؤلفه‌های سبکی، سیاسی و مذهبی بپردازد.

جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش به روش اسنادی و متن‌خوانی (کتابخانه‌ای) است که در این مسیر از روش میدانی (مشاهده دقیق بعضی از آثار در موزه‌ها و نسخه‌های خطی موجود در بعضی از کتابخانه‌ها (کتابخانه ملی پاریس، موزه و کتابخانه توپقاپی سرای استانبول، موزه کاخ گلستان) نیز بهره برده شده است. از طرفی جهت تهیه نمونه تصاویر نگاره‌ها به روش هدفمند از کتاب‌هایی همچون:

Turkman Governors Shiraz artisans and ottoman collectors (۲۰۰۶)

Persian Painting (۲۰۰۰)

Les Jardins du desir (۱۹۸۳)

The Miraculous Journey of Mahomet (Miraj Nameh) (۱۹۷۷)

Masterpieces of Islamic Art (۲۰۰۹)

Persian poetry Painting and patronage (۱۹۹۸)

و شاهکارهای نگارگری ایران (۱۳۸۴)، خاوران‌نامه ابن حسام خراسانی بیرجندی (۱۳۸۱) نیز استفاده شده است.

مطالب کتاب در سه فصل به شرح زیر تنظیم گردیده است.

فصل اول؛ شامل مبانی نظری معراج، چیستی و چگونگی معراج، استناد به منابع معتبر و حتی المقدور دست اول مانند قرآن مجید، روایات معراج: ابوسعید خدری، عبدالله ابن مسعود، حسن بصری، ام هانی، عایشه و تفاسیر: علامه مجلسی، ابن بابویه قمی، ابوبکر عتیق نیشابوری، ابوعلی سینا (مقدمه تصحیح و تعلیق نجیب مایل هروی بر معراج نامه ابوعلی سینا در این فصل بسیار مفید است.) و علامه طباطبایی بهره برده شده است. همچنین نظر به این‌که تعداد فراوانی از شعرا و ادبا از جمله جامی، نظامی، عطار و ابن حسام در این رابطه اشعاری سروده‌اند اشاره کوتاهی نیز به این اشعار شده است.

فصل دوم؛ این فصل به معرفی تصویرگری حضرت محمد در بعضی از منابع اولیه اسلامی، از جمله: آثار الباقیه بیرونی، جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله همدانی، کلیات حافظ ابرو، حیرت‌الابرار امیرعلی شیرنوازی، احسن‌الکبار ابن عربشاهی، فالنامه تهماسبی و قصص‌الانبیاء پرداخته است.

و فصل سوم؛ به هدف اصلی کتاب یعنی سیر تحول معراج نگاری حضرت محمد(ص)، از عصر ایلخانی؛ یعنی کهن ترین نمونه از معراج نگاری، در نسخه خطی جامع التواریخ، نسخه کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، نسخه معراج نامه احمد موسی (ایلخانی) محفوظ در موزه توپقاپی سرای استانبول، معراج نامه میرحیدر یا شاهرخ (تیموری) متعلق به ۸۴۰ هـ.ق در کتابخانه ملی پاریس، می پردازد. در ادامه به برخی از تک نگاره های معراج حضرت محمد تا پایان عصر تیموری و سپس به تک نگاره های معراج عصر صفوی از جمله: نگاره معراج خمسه نظامی (نسخه لندن)، خمسه نظامی (نسخه مدرسه عالی شهید مطهری تهران)، حبیب السیر، هفت اورنگ جامی (گالری هنر فریر)، فالنامه تهماسبی (نسخه واشنگتن دی. سی) و قصص الانبیاء نیشابوری (نسخه کتابخانه برلین) پرداخته شده است.

که تحت عنوان انطباق معراج نگاری خوانده شده (با توجه به تغییرات سبک شناختی و محتوایی براساس ویژگی های حکومتی و آموزه های تشیع) پرداخته شده است.

در پایان شایسته است ر تشییع های اساتید محترم جناب آقای دکتر حلیمی، جناب آقای دکتر مهدی حسینی، دکتر اصغر منتظرالاقائم، پروفسور ژان مارک کاسترا و به ویژه از سرکار خانم زهره فخاری نژاد و ندا و کیلی، همکاران اصلی پژوهش و کلیه کسانی که برای به انجام رساندن این کتاب همکاری داشته اند، کمال سپاس را داشته باشم. همچنین از جناب آقای دکتر عبداللی باقری برای راهنمایی و نظرات ارزشمندشان در خصوص صفحه بندی کتاب، خانم دکتر منصوره حاج هادیان برای ویراستاری و آقای محمد حسین جزینی در امورتایپ و چاپ، تشکر صمیمانه داشته باشم. در پایان از مساعدت نهایی معاونت پژوهشی دانشگاه هنر اصفهان و معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف آباد تشکر را در حق خود می کنم.